

Hatos Pál

VALLÁS, SZKEPTICIZMUS ÉS ESZTÉTIKUM METSZÉSPONTJÁN

A fiatal Szekfű Gyula esszéje Anatole France-ról

A 19. századot a történelem századának ismerjük, a rankei historizmus és vele összefüggésben a nemzet történeti paradigmája szerte Európában és Amerikában ekkor intézményesítette a történetírást mint egyszerre nemzeti tudományt és teljes jogú akadémiai diszciplínát. A bécsi századvég nagyhatású leírójától, Carl E. Schorskétől azonban azt is tudjuk, hogy a kultúra történelem nélküli elgondolásának hatalmas kezdeteit is a modernség és a liberális nacionalizmus 19. század utolsó harmadában megroppanó harmóniája termelte ki.¹ A „rossz közérzet” a kultúrában a polgári életforma² védtelen nyitottságát eredményezte a totális világmagyarázatok egyszerre csábító és fenyegető utópiáival szemben. Az intellektualitás világában a rend és a hierarchia genealogikus középkori fogalmát ugyan elnyelte a felvilágosodás, az örökébe lépő racionális hagyományt azonban most kezdte ki először programszerűen a generációs lázadás, a művészeti és politikai szecesszió párhuzamosan kivirágzó kifejezése. A *par excellence* polgári korban, a liberalizmus epochájában az autentikus kulturális keresés leginkább a létrehozó társadalmi és politikai keretek ellen feszülő forradalmi szenvedélyben, a polgárság meggyűlölt saját valóságából való „kivonulás” előkészületébe torkollik, olyan egymástól különböző pályát befutó, s az I. világháború után nagy hatással rendelkező alkotók, mint Lukács György és Ernst Jünger számára egyaránt. Nem a 20. század végi posztmodern ismeretelméletének kiváltsága a relativitás bizonyosságemésztő tapasztalata és a belőle formált identitás, hiszen Nietzsche és Schopenhauer hatása egyetemes volt — legalábbis a 19. század vég németül is tájékozódó európai szellemi életében —, de jóval azon túl is. Hozzátehetjük az előzőekhez a szintén bázeli katedrán tanító Jakob Burkhardt hatását, aki a kultúrát a terror és a szépség, az intellektuális felfedezés és a gátlástalan individualizmus együttesen ható tényezőinek összességéként tárta higgadt és rezignált agnoszticizmussal olvasói elé.³ Az esztétikum és a politika történetiségen túllépő összekapcsolása a korszak általános kultúrélményeként a veszélyes élet vállalására buzdított. Az erkölcs és a jog megfáradt intézményei helyett a kultúra időből kizökkent „dionüszoszi” felfogása az ösztönök kontrollálhatatlan világába foglalta bele az én és a közösség válságba került viszonyrendszerét.⁴ Az I. világháború borzalmas tapasztalata mindehhez az erőszak és a faj kultuszát kínálta és tette hozzá győztesnek és legyőzöttnek egyaránt.

¹ Carl E. SCHORSKE: *Thinking with History. Explorations in the passage to modernism*, Princeton UP, Princeton, 1998, 3–5.

² Szekfű találoan tömör meghatározásában ennek szeretete az „öltözködéstől, a könyvekig és a mérsékelt többé-kevésbé humanizált kifejezésformáig” terjedt, lásd SZEKFŰ Gyula: *Forradalom után* [1947], hasonmás, Gondolat, Budapest, 1983, 163.

³ Vö. SCHORSKE: *I. m.*, 68.

⁴ Lásd William McGRATH: *Dyonisian Art and Populist Politics in Austria*, Yale UP, New Haven, 1974.

A századfordulón eszmélő és 1908-tól másfél évtizedet Bécsben töltő Szekfű Gyulát (1983–1955) máig legnagyobb hatású történetírónknak tartják sokan, ugyanakkor nehezen lehetne egyetlen ma uralkodó szellemi áramlat és politikai gondolkodásmód számára is hivatkozási alap. „Szekfű-felejtésről” azonban korántsem beszélhetünk, inkább az életmű s a mögötte álló személyiség kitartó vonzóerejéről, oly sokfajta interpretáció idézi a magyar történelem egészét vizsgáló szekfűi oeuvre ismétléseiben is rejtélyes, újra és újra vitát támasztó következtetéseit. A sokrétű és történetiségében is majd évszázados – *A száműzött Rákóczi* (1913) megjelenését követő vitáktól számítható Szekfű-recepció összefoglalására többen tettek az elmúlt időszakban is meg-megújulóan kísérletet.⁵ Az, hogy munkássága több mint fél évszázaddal a pálya lezáródása után is megosztja történészeink hangadó képviselőit, az életmű termékeny politikai örökségét jelzi, a hangsúly azonban – párhuzamosan a Közép-Európa-gondolat ezredfordulóra bekövetkezett tartósnak ígérkező hanyatlásával – a „nagymagyar”–„kismagyar” ellentét és a függetlenségi hagyománnyal szemben kifejtett keresztény-germán kultúrközösség hajdani alternatíváitól áttevődött *Forradalom után* (1947) Szekfűjének elemzésére. Úgy tűnik, manapság a negyvenes évek és különösen az 1945 utáni Szekfű kíméletlen nemzeti önvizsgálata és középosztály-kritikája kap pozitív visszhangot.⁶ Sőt a népi mozgalom jellegét egyre inkább a kirekesztő nemzetfelfogásra építő értékelésekben Szekfű a szociális problémákra érzékeny polgári demokrácia képviselőjeként jelenik meg szemben a szocializmus nemzeti változatában hívő Németh Lászlóval és követőivel.⁷

Mások azonban a 19–20. századi magyar „közösségi skizofrénia” megújításaként kezelik a szabadság és a nemzet fogalma közötti konfliktust újratermelő etatizmusát és a külpolitika primátusát Ranke és Meinecke nyomán hirdető, a „realitás” – azaz valójában a hatalomtechnika kultuszának – labirintusába tévedő Szekfűt, ismét mások pedig az általa javasolt, de transzcendens premisszákon alapuló reformkonzervatív alternatíva zátonyra futását regisztrálják életműve kapcsán.⁸ Ezzel összefüggő érdekes paradoxon, hogy az 1989 előtti Szekfű-kritika az életmű eszmei-ideológiai karakterét kárhoz-tatta, de – Révai József nyomán – a történész 1945 utáni „bátor fordulatát” és belátását értékelte.⁹ Ezzel szemben az elmúlt két évtizedben az életmű megítélésének egyik pont-

⁵ A bő termésből kiemelendő ERŐS Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*, Csokonai, Debrecen, 2000; DÉNES Iván Zoltán: *Megkettőzött „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”. Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmusábrázolása*, Világosság 2002/4–7., 168–178; legújabban GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszne története*, Osiris, Budapest, 2007, különösen 291–312, de a könyv koncepciójából impliciten következő hanyatlástörténet maga is szekfűi *Három nemzedék* modelljét követi.

⁶ Vö. STANDEISKY Éva: *Remény és szorongás. Demokráciaelképzelések és demokráciaértelmezések = A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*, szerk. Rainer M. János – Standeisky Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 2005, 57–58, 78–87. Lásd még STANDEISKY Éva: *Szekfű Gyula az 1944–45-ös sorsfordulóról*, Élet és Irodalom 2008. május 9.; RAINER M. János: *A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye = A demokrácia reménye*, 100–119; MISKOLCZY Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról*, Napvilág, Budapest, 2001.

⁷ STANDEISKY: *Remény és szorongás*, 78.

⁸ Az előbbire lásd Dénes Iván Zoltán az utóbbi évtizedben is rendszeresen sorjázó tanulmányait, az utóbbira GYURGYÁK: *I. m.*, különösen 295–297.

⁹ RÉVAI József: *Szekfű Gyula útja*, Szabad Nép 1945. április 19. Lásd még SZIGETI József: *A magyar szellem-történet bírálatahoz*, Filozófiai Évkönyv I., 1952; MÉREI Gyula: *Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatahoz*, Századok

ja éppen az „útitárs” szerepkörének a konzervatív reformgondolatot morálisan hitel-telenítő 1945 utáni felvállalása lett, ami Szekfűt a moszkvai követségig, majd az Elnöki Tanács tagjai sorába emelte.¹⁰

A „történetpolitikus” Szekfű fordulatainak ideológiakritikai értelmezése, illetve hogy a pályaértelmezésben a kontinuitás vagy a megszakítottság érvényesíthető-e jobban, bizonyára folytatódni fog, hiszen több évtizedes hagyománya van, más kérdés, hogy azok a kérdésfeltevések amelyek a magyarságot megosztó éles törésvonalak okát keresik, s az egyes gondolkodói életműveket — így Szekfűét is — az ezekre adott válaszok sikerességén mérik le, maguk is szükségszerűen olyan normatív dilemmát vetnek fel, melyek ebben a formában megválaszolhatatlanok. Nemcsak azért, mert a nemzeti egység szétszakadt szövetét nem fogja egyetlen nemzedék sem újravarni, hiszen az — vágyott formájában — sohasem létezett, hanem elsősorban azért, mert továbbra is a szereplők megnyilvánulásain alapuló leíró történetírás lehetőségének illúziójában vergődik. A „közösségi skizofrénia” diagnózisának egy másfajta normatív szempontrendszer alapján történő felállítása és a „hamis realista” (Szekfű) — „túlfeszült lényeglátó” (Németh László) antitézis feloldásának keresése a bibói életmű kanonizálásában¹¹ hasonló okból problematikus, mert az elutasítandó és a perspektivikus diskurzusok értékét a választott hős (jelen esetben Bibó István) által definiált aszimmetrikus ellenfogalmak differenciálják, az így létrejött konstrukció révén referenciaszerepbe jutott álláspont pedig csupán a szintézis illúzióját nyújthatja.

Kérdés persze, hogy a fentiekkel szemben van-e jogosultsága az olyan historiográfiai megközelítésnek, amely nem lép túl az értelmezési gyakorlat *primum movens*én, az intellektuális érdeklődésen, s vállalkozását olyasfajta bemutatásra szűkíti, amely innen van az igazságtevés vagy a felmentés etikai, morális vagy éppen politikai aktusainak kimunkálásán, s illúziótlanul azt is elismeri, hogy a szembenálló igazság-igények forgatagában sem ambíciója, sem feladata nem lehet egyfajta *via media* megtalálása. Bár Szekfű, aki 1924-ben még nem vállalkozott arra, hogy „bensőbb életre hivatott önmagát lealacsonyítsa” a politikai porondra lépéssel, nem valószínű, hogy helyeselné ezt, mert — ebben is Rankét, a sokat idézett mestert követve — azt igenis feladatának tartotta, hogy az „embereket a politikai gondolkodásra próbálja megtanítani”, s ezt a foglalatosságot éppen

1960/1–3., 180–245; PACH Zsigmond Pál: *Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében*, Történelmi Szemle 1962/3–4., 387–425.

¹⁰ Az „útitárs” Szekfű „átállásának” dokumentumait publikáló DÉNES Iván Zoltán (*Szekfű Gyula*, Új Mandátum, Budapest, 2002) egy tanulmányában azt is megelőlegezte az 1955-ben elhunyt történésznek, hogy 1956 után a Kádár-rendszerrel is együttműködött volna, lásd DÉNES Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*, Osiris, Budapest, 1999, 159.

¹¹ „Kánonjukat pedig az európai mintakövetés és a nemzeti öncélúság megkettőzése, szembeállítása, összekapcsolása, illetve átértelmezése alkották. Azok, amelyek Szekfű Gyula és Németh László esetében az etnokulturális liberalizmus- és kultúrkritika jegyében szemben álltak és különböztek a korábbi — a jogkiterjesztő asszimiláción alapuló — liberális nacionalista politikai nemzetfogalomtól. Bibó István kísérlete pedig — három, 1948-as esszéjében — az etnokulturális beszédmód elvetését, az alkat-diskurzus lezárását, a haza és haladás, hagyomány és modernitás egymásra vonatkoztatásának és szintéziskísérletének újabb változatát foglalta magában.” DÉNES Iván Zoltán: *A magyar politikai skizofrénia feloldási kísérletei — Ötven éve halt meg Szekfű Gyula*, Magyar Tudomány 2005/12., 1561.

ő nevezte el történetpolitikai tanulmányának.¹² A történetpolitikai gondolkodás mélyebb összefüggésbe ágyazódik: „az emberi faj organikus voltát meghatóan illusztrálja a honnan? és hová? szétéphetetlen összefüggése: minden egyes íz, generáció nemcsak a múlttal, az elődökkel való kapcsolatát, a gyökereket érzi, hanem az ágakat is, melyek tovább fognak haladni tőle jövő generációk felé, melyeket nem ismer, nem is ismerhet, de mégis megpróbálja, hogy a múltból következtetéseket vonjon rájuk”.¹³

Arról sem tanácsos azonban elfelejtenni, amit az 1910-ben publikált, Anatole France francia regényíróról szóló esszében France műveiről szólva megfogalmazott: „ami igazán veszélyessé teszi e munkákat, az a formai szépség, a gondolatok összekötésében és alakjában rejlő *perversité séduisante*; – az elismert költői tehetség mellett az emberi élet minden oldalára kiterjedő ismeretek, melyek lehetővé teszik, hogy a romboló gondolatok zárt sisakban, szétszakítatlan rendben vonuljanak fel; – a szerzőnek sátáni öröme, mellyel az emberi szellem minden megnyilvánulását megismerni törekszik, s ezzel jogot nyer arra, hogy gondolatait komolyan vegyék, s azok valóban hathassanak”.¹⁴ Filológiai vizsgálat nem jogosít fel ennek a mondatnak önleplező dokumentumként való használatára, de egybevetve annyi más későbbi, kétségtelenül önéletrajzi vonatkozású székfű *aperçu*vel, talán nem megengedhetetlen, sőt remélhetően kreatív lehet az ilyen irányú perspektíva felvetése. A székfű mondatok az értelmezés sokfajta funkciójában helytállnak. Ha például biográfiainak tekintjük ezt a mondatot, s nem pusztán a kötelező literátori perfiditást nyugtázó megállapításnak, akkor például összevethető az 1952-ben, a hivatalos Kossuth-kultusz tetőpontján megjelent, s Rákosi Mátyásnak hódoló dedikációval elküldött Kossuth-tanulmánnyal, amelynek egyik a korszak szempontjából „legérzékenyebb” helyén Székfű az öreg Kossuth szocializmushoz való viszonyát elemezve szemérmetlenül idézi: „ő [Kossuth] is tudja, hogy az emberi társadalom beteg, tanulmányozta is a szociális tanokat s bennük képtelen badarságok mellett csak enyhítő eszméket, de a betegség gyógyításának módját nem találta”.¹⁵ Az idézet Kossuthról szól és Kossuthról, de egyben Székfűről is, mint ahogy a Kossuth-opus nyitómondata is: „Hatvanöt éves volt, amikor életének második nagy csalódása érte.”¹⁶ Nemcsak a 65 éves Kossuthot a kiegyezésben, hanem a 65 éves Székfűt is 1948-ban, a fordulat évében, amikor végérvényessé lett, hogy 1947-ben, *Forradalom után* megjelenésének évében még valóban *forradalom közben* (a műnek szánt eredeti cím) volt az ország, ellentétben Székfű megállapításaival, aki már csak azért is ajánlotta a Szovjetunió politikájához való feltétlen igazodást, mert „a szovjet kormányférfiak [...] kezdettől fogva nem kívánták a proletárdiktatúra kikiáltását, az értelmiségnek és más ellenkező társadalmi osztályoknak érvágását vagy teljes elpusztítását”.¹⁷

¹² SZEKFŰ Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*, Napkelet, Budapest, 1924, 8–9.

¹³ SZEKFŰ Gyula: *A történet mechanizálása*, Magyar Szemle 1931. december, 332.

¹⁴ SZEKFŰ Gyula: *Anatole France*, Budapesti Szemle 1910, 359–360.

¹⁵ SZEKFŰ Gyula: *Az öreg Kossuth = Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*, II., szerk. I Tóth Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1952, 363. A kommunista hatalom legitimációs célú Kossuth-kultuszának háttéréről lásd GERŐ András: *Az államosított forradalom (1848 centenáriuma)*, Új Mandátum, Budapest, 1998; UÓ.: *A Kossuth kultusz*, Mozgó Világ 2004/4.

¹⁶ SZEKFŰ: *Az öreg Kossuth*, 341.

¹⁷ SZEKFŰ: *Forradalom után*, 83. Magánbeszélgetésben persze már korábban is új török hódoltságnak tudta a berendezkedést, ami „addig tart, ameddig a Szovjetunió” (idézi KOVÁCS Imre: *Magyarország megszállása*, Katalizátor Iroda, Budapest, 1989², 308).

De nem csak ezek a sokféle vágó, 1952-es mondatok teremtenek a metatörténeti narratívát kereső kései olvasó számára kusza kontextusokat, Szekfű majd minden munkája zavarbaejtően gazdag retorikai szituációkban, így talán az is nyithat némi távlatot a Szekfű-olvasás számára, ha az alkotói attitűd szerteágazó konstitutív elemeinek számbavételénél nem elsősorban az evidens eszme- és politikatörténeti kontextusok tematizálását követjük. Tehetjük ezt azért is, mert Szekfű tapasztalata és az írásaiból kibomló metanarratívák a modernitás egymásba torlódó, a bevezetőben említett paradigmáinak forgatagában, esetleg azok *ellenében* is értelmezhetők és értelmezendők. Ezért az alábbiak nem a Szekfű-irodalom hagyományos tematikáira reflektálnak, hanem a sokat emlegetett szekfűi szkepszis és a szintén az életmű egyik állandójának tekintett vallásosság egymáshoz való viszonyának néhány elemét és jellegzetességeit vizsgálják Anatole France (1844–1924) francia íróról közölt korai tanulmánya kapcsán.

„A szellemi dolgok visszafordíthatatlanok, végigjárják az utat, egészen az éjszakáig” – idézi Szegedy-Maszák Mihály Gottfried Bennt, a Szekfű-kortárs német író, költőt és esszéistát az egyik korai Kosztolányi-novellát elemző írása elején. Jelentős életművekből általában a későbbi alkotásokat szokás kánoni érvényre emelni. Szegedy-Maszák szerint azonban a későbbi művek a korábbiakat is átminősítik. Már csak ezért is tanulságos lehet a korai évekre is figyelni azt is hozzátéve, hogy az ilyen jellegű vizsgálat a kialakult kánon bővítésére is alkalmasul szolgálhat.¹⁸

Szekfű a következőképpen emlékszik vissza Eötvös Kollégium-i tanulmányaira:

Egy szombat este [1900 szeptemberében] érkeztem a Csillag utcába, másnap délelőtt fogadott az igazgató úr [Bartoniek Géza], szokott látszatszigorúságával, mely akkor tényleg szigorúság volt, hiszen tízperces beszélgetés alatt tönkrement gimnazista állomatom, hogy irodalmat tanuljak az egyetemen, ehelyett történeásszé tett [...] Bánkódásra nem is volt időm; ebéd után az egész kollégium, igazgató és tanári kar vezetésével kivonult Budafokra, ahol egy nagy réten futballt játszottak [...] én akkor láttam és beszéltem először egy szelíd szavú, szelíd pillantású tanárral, Mika Sándorral, a Kollégium történettanárával. Este hazamenet már megbékéltem a történeásszi pályával, hiszen azon ő fog vezetni. Ha az önfegyelmet végképp le akarnám vetni, elelmélkedhetném azon, hogy egy futballdélutánon dőlt el, hogy történeássz legyek – a valóságban a Kollégium fegyelme és Mika Sándor személyisége tett azzá... Mika Sándor [...] történeássz tanítványaitól a szaktudományon kívül megkövetelte Balzac, Stendhal, Flaubert és Anatole France olvasását – ezek könyveit saját könyvtárából kölcsönözte ki – Zolát sohasem olvastatta, bár a Dreyfus-perre, France-cal kapcsolatban nyomatékosan felhívta a figyelmünket. A doktori értekezés után írt első, szabad kísérletemet Anatole France-ról, melyet ő segített be Gyulai Pál Budapesti Szemléjéhez, nagy érdeklődéssel kísérte és helyeselte, csak ott csodálkozott kissé az ő tartózkodó, ked-

¹⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kései művek előképe* (Kosztolányi: *A cseh trombitás*) = Uő.: *Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998.

vesen udvarias modorában, ahol France-nak Jeanne d’Arc vallásos érzésével szembeni tartózkodó állásfoglalásáról szóltam.¹⁹

Az idézet Szekfű esztétikai érzékenységének forrásvidékére vezet el, s a pályakezdés drámai kezdetét önironikus cselekményesítéssel visszaadó visszaemlékezés a félévszázados távlatból is a művészibb pálya érthetetlenül elvett lehetősége iránti nosztalgiát tükrözi vissza. A doktori értekezés után 1908-ban írt és 1910-ben, a Budapesti Szemlében megjelent Anatole France-esszé a szecessziós próza „olyan szabad kísérlete”, amely a történeti elbeszélést, tágabb értelemben a történeti megismerést illetően jelöli ki a szekfűi konstrukció alapjait a *fin de siècle* egyik legfontosabb francia regényírójának plurális olvasatain keresztül. Nem mellékesen pedig azt a szellemi térképet is felrajzolja, amelyen való elhelyezkedés a későbbi, irodalomtól messze álló szellemi tájékozódásokra és a szekfűi ítéletek megformálására is meghatározóan hatott. „A múltnak a jelentől teljesen elszakított, független rekonstruálása mai napig megoldhatatlan s talán meg sem is oldható feladat; legkevesbé várhatjuk ezt a regényíróktól” – olvassuk az esszében.²⁰ Mégis France Jeanne d’Arcról szóló életrajzát (tanulmánya tulajdonképpeni tárgyát) úgy jellemzi, mint amely „az újabban német hatás alatt elművészietlenedő francia történetírást ismét a Michelet, Taine, Renan, Fustel de Coulanges művészeti magaslatára emelte”. Igaz, néhány oldallal korábban az ilyképp értett történetírásról azt állítja, hogy az „csak megöregedett társadalmakban, à l’heure exquise des premiers déclins [a hanyatlás első órájának pompájában] virágzik”.²¹ Mindenesetre Szekfű találóan jegyzi meg nemcsak Anatole France-ról, hanem az esszé betétdarabjaként tömörségében is szuggesztív Renan-portré kapcsán az ókortudós és filozófus író Ernest Renanról (1823–1892) is, hogy „a relativitás egyetlen korrektívuma [...] a lélekben való hit, a szépnek tisztelete, mely mind csakis akkor foglalhatott el oly nagy szerepet lelki életében, mikor már belátta, hogy tisztán a racionalizmus nem elégíti ki az egyes ember oly véges értékű lelki szükségleteit”.²²

A relativitás a történeti módszer szinonimája. Nem véletlenül említi Szekfű később is azt a „keserűséget, melyet csak a történeti érzékkel bírók, a tegnapi emlékezők, és holnapra gondolók tudnak érezni”.²³ Így a korai tanulmány észrevételei nemcsak a történelemből való kilépés kísértésének Szekfű által tudatosított lehetőségét tekintve informatívak, hiszen minden hanyatlástörténet és – végeredményben – az esztétikum primátusa is kilépés a történeti szemléletből, ellentétben a historizmus teleológiájával (ennyiben a szekfűi oeuvre legnagyobb hatású darabjának, a *Három nemzedéknek* a szemlélete bizonyosan nem történeti konstrukció); hanem mert a benne foglaltak a spiritulis feloldás esztétikai lehetőségét illetően is megoldást kínálhatna a vallásos Szekfű számára. Szekfű katolicizmusa nyilvánvaló, bár mélységében keveset elemzett, s rendre a Szent István-i ál-

¹⁹ SZEKFŰ Gyula *kézírtos visszaemlékezése 1948-ból*, MTAKK Ms 4297/258, idézi DÉNES: *Szekfű Gyula*, 168–169.

²⁰ SZEKFŰ: *Anatole France*, 382.

²¹ *Uo.*, 385, 379.

²² *Uo.*, 374.

²³ SZEKFŰ: *Történetpolitikai tanulmányok*, 28.

lam és a Habsburg-orientáció kérdéskörével összekapcsolt tényezője az életműnek.²⁴ Nem véletlenül, mert későbbi írásaiból is nyilvánvaló, hogy a vallást nem tekinti a történelem viszontagságaival szemben bevethető immanens vigasztalásnak, így a történeti katolicitás formáit is a nagy határpontok, elsősorban a nemzeti történelem fordulóinak válaszfűzeteihez köti. A katolikus egyházat a 20. század elején megrázó modernista válság tetőpontján a francia antiklerikalizmus egyik zászlóvivőjéről írt rokonszenves kritikája azonban más megközelítések számára is megnyitja az utat a katolicizmus mibenlétére illetően. Mind Renan, mind France élete végéig megőrizte agnoszticizmusát és a katolikus egyházzal való szembenállását, de a Renan-tanítványok köréből lép a 19. század utolsó évtizedében színre s teremt rögtön európai hatástörténetet a francia neokatolicizmus vagy konverziós irodalom is. A francia neokatolicizmus első, a szimbolista költők közül indult nemzedéke, Huysmans, Verlaine vagy Paul Claudel, később Charles Péguy alkotásai esetében a megtérés eminensen a szépség spirituális átértelmezéseiből fakad, s erőteljesen kötődik a katolikus liturgia dramaturgiájához, s kevésbé a katolikus liberalizmus 19. századi előzményeihez, amelyeket egyébként a katolicizmusát elhagyó Renan is – ellentétben a gallikán kegyesség ódon és becsületes ortodoxiájához vonzó nosztalgiájával – kemény szavakkal illet, mert „intellektuális tisztességtelenségnek” tartotta a kereszténységet úgy bemutatni, mintha az az értelemtől semmilyen áldozatot nem követelne.²⁵ A renani filozófia egyszerre racionális agnoszticizmusa és panteista életigenlése nem tárja el az antropológiai optimizmussal szembeni fenntartásait, innen a Szekfű által méltányolt szkepszis, amely a tanítvány, France prózájában a „mosolygó szomorúságú” humanizmus programjaként jelenik meg. Később, *A száműzött Rákóczi* megjelenését (1913) követő vitákban Szekfű az ellen is védekezik, hogy Anatole France a mintaképe lenne: „Anatole France-ról valóban írtam valamikor kis értekezést, amelyben kimutattam, hogy a kitűnő regényíró nem olyan kitűnő történész [...] France emlegetése arra szolgál, hogy »materialista« hírbe keverjen és bizonyos konzervatív köröket visszatartson könyvem józan és igazságos megítélésétől.”²⁶ A Dreyfus-ügyben szerepet vállaló, a katolikus egyházzal mint „fekete pártról” író,²⁷ az egyház az állam szétválasztását kimondó antiklerikális politikát lelkesen és meggyőződéssel támogató Anatole France emlegetése valóban nem lehetett kényelmes Szekfű számára, azonban finom elhatárolódás már a tanulmányban megtörtént. Amikor Voltaire-t, Renan és France-t (s velük együtt a felvilágosodás racionalizmusát) egyaránt az elvi szkepszis arisztokrata elefántcsonttoronyába zárja, mint

²⁴ Lásd pl. PAPP Barbara: *Katolikus történetírás Magyarországon. Szekfű Gyula katolicizmusa = Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, szerk. Paksa Rudolf, Eötvös Műhely, Budapest, 2007, 127–151.

²⁵ „Une des pires malhonnêtetés intellectuelles est de présenter le christianisme comme n'imposant presque aucun sacrifice à la raison, et, à l'aide de cet artifice, d'y attirer des gens qui ne savent pas ce à quoi au fond ils s'engagent. C'est là l'illusion des catholiques laïques qui se disent libéraux. Ne sachant ni théologie ni exégèse, ils font de l'accession au christianisme une simple adhésion à une coterie. Ils en prennent et ils en laissent; ils admettent tel dogme, repoussent tel autre, et s'indignent après cela quand on leur dit qu'ils ne sont pas de vrais catholiques.” Ernest RENAN: *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* [1892], GF Flammarion, Paris, 1973, 180.

²⁶ SZEKFŰ Gyula: *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?*, Dick Manó, Budapest, [1916], 113.

²⁷ ANATOLE FRANCE: *Le Parti Noir*, Société nouvelle de librairie et d'édition, Paris, 1907 (hasonmás kiadása megjelent 1994-ben a L'Harmattan „Les introuvables” sorozatában).

„akiknek nem volt oly szerencsájük, hogy meggyőződésük kívánságához képest elzárhatók volna magukat e kétes világtól, mely mint mocsárfénytől megvilágítva, egy pillanatra látszik, a másik pillanatában eltűnik a kétség sötétjében”, s velük szembeállítja a kétely (értsd a felvilágosodás) által lerombolt „régí világ” változatosságát és a „verejtékes, törekvő, akaró életnek” a racionális terv által ignorált „változatos és nagyszámú mozgatóit”, akkor nemcsak történeti élet valóságát és a szépségszag megvalósíthatatlanságát rögzíti, hanem az „élet” filozófiáját is szembeszegezi az ész kultuszának „pyrhonismusba” futó meddő végkifejletével. Sőt Renan kapcsán azt is leszögezi, hogy a humanizmus programja „nem egykönnyen egyeztethető össze az ész tiszteletével”.²⁸ Innenről már azon sem lepődünk meg, hogy France-on keresztül a liberális racionalizmus konzervatív társadalomképehez vezet bennünket Szekfű: „be kellett látnia, hogy egy-egy nemzedék egész szellemi munkája bárhogy megfeszítve sem képes a haladás menetét csekély időmennyiséggel is gyorsítani”.²⁹ Ez pedig azt is jelenti, hogy az emberiség történetében nincs kiemelt fontosságú korszak, a progresszió értéktöbbletével szemben Isten nevének említése nélkül is a rankei „jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” érvényesül: „nem hiszünk abban, mintha egyes korszakokban az emberek lelke összetettebb lett volna, mintha egyes korok embereiben több ellentmondás egyesült volna, mint más korokéiban”.³⁰

Bécsi évei alatt Szekfű a német történetírás felé fordult, s francia kapcsolódások – legalábbis a felszínen – háttérbe szorultak.³¹ A *Három nemzedék* koncepciójának kialakításakor Renan 1871-ben, a francia–porosz háború katasztrófája után kiadott, *La réforme intellectuelle et morale*-ját mintaként készült felhasználni – igaz, annak központi gondolata, az áldozathozatal szükségessége az individualizmus ellenében háttérbe szorult – az időbeli előrehaladást a csalódással párosító narratíva sodró lendületű pesszimizmusával szemben. Mégis csak a harmincas évek derekától újulnak meg a francia neokatolicizmus második nemzedékének (elsősorban Jacques Maritainnak) munkásságára történő utalások, s a *Forradalom utánban* a birtokaitól megfosztott századeleji francia katolicizmus „valóságos újjászületését” állítja szembe a két világháború közötti katolikus reneszánsz kudarcával, amely a közéletben és politikában nem találta s talán nem is igen kereste az egyéni vallásosságának megfelelő utat.³²

Szekfű azonban nemcsak a katolicizmus két világháború közötti politikai instrumentalizációját nézte távolságtartó szkepticizmussal, majd a második világháború után visszatekintve egyértelmű szemrehányással, de elutasította a történelemmel kapcsolatos metafizikai spekulációt is: „A történettudomány nem a Civitas Dei dolgival foglalkozik, hanem gyöngye, erőtlen véges emberek cselekedeteivel, szenvedéseivel, tört reményeivel [...] Éppen az, aki etikai szempontokat vesz tekintetbe, óvakodik a

²⁸ SZEKFŰ: *Anatole France*, 361, 364–365, 369.

²⁹ *Uo.*, 373.

³⁰ *Uo.*, 380.

³¹ Vö. ERŐS: *I. m.*, 120 (284. jegyzet).

³² SZEKFŰ Gyula: *Kísértésben*, Jelenkor 1939/1., 5–6; UÓ.: *Ízmosodik az egyén*, Jelenkor 1940/10., 5–6; UÓ.: *Magyar katolikus történelemfelfogás = Katolikus írók új magyar kalauza*, Budapest, [1941], 396–418; UÓ.: *Forradalom után*, 95–97.

moralizálástól és attól, hogy mindegyre levonja a civitas terrénába. Azt, aki ott lebeg a Történetfelettségben” – írja Babitscsal vitatkozva 1931-ben.³³

Úgy tűnik tehát, hogy a szekfői „kulcsélmény” folytonossága nem a Rákóczi-könyv utáni támadások során szerzett traumában és ellenségkép-konstrukcióban, vagy más-képpen fogalmazva az „illúziók váltógazdaságában” lelhető fel,³⁴ hanem a legkorábbi tájékozódásokból is intellektuálisan megmértetett és veszélyeztetettnek tudott vallásos világképben, amelyet azonban – ellentétben Thienemann Tivadar emlékezéseivel³⁵ – csak megérintett, de érdemben mégsem befolyásolt az esztétikai világkép történelemellenes radikalizmusa, sem a történelmet feloldó s így a relativitás állandó kísértését elutasító metafizika.

Ágyúk a Sumter erődben, Dél-Karolina, 1865

³³ SZEKFŰ: *A történet mechanizálása*, 340–341.

³⁴ Vö. DÉNES Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Akadémiai, Budapest, 1976, különösen 155–169.

³⁵ „Ennek a század eleji bécsi írógenerációnak közös vonása egy pesszimista, dekadencia iránti fogékony életfelfogás, aminek végső forrása az akkor divatos Schopenhauer filozófiája volt. [...] Szekfű ezt az atmoszférát magába szívta. Freud úgy nevezte ennek a generációnak az életérzését: »Unbehagen der Kultur« [...] Ez pontosan kifejezi Szekfű akkori állapotát.” THIENEMANN Tivadar: *Szellemtörténeti önismeret*, OSZK Kézirattár Fond 152., 62–78. (Idézi ÚJVÁRY Gábor: *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája = Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, 74.)